

ETO: 81:316.754.6

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

651.926

DOI: 10.19090/hk.2024.1.1-13

KAPPANYOS András

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Irodalomtudományi Intézet

Budapest, Magyarország

Miskolci Egyetem

Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Miskolc, Magyarország

kappanyos.andras@abtk.hu

ORCID 0000-0002-0474-4109

NYELVI TABUK A FORDÍTÁSBAN

Language taboos in translation

Jezički tabui i prevođenje

A szótárban szereplő (vagy esetleg onnan is kihagyott) szavak „csúnyasága” nem inherens nyelvi tulajdonság, hanem szociokulturális képződmény: az averzió jellemzően referenciális „tabutémáktól” öröklődik át, de ezektől a szavak gyakran el is szakadnak, pusztá performatív gesztussá válhatnak. A szavakra és témákra vonatkozó normák sokszor elkülönülnek, nyelv ökonómiája pedig megoldja, hogy a témákról tabuszavak nélkül tárgyalhassunk. A társadalmi normák emancipatorikus átrendeződése során új tabutémák keletkeznek, miközben más témák felszabadulnak a tiltás alól, megváltoztatva a hozzájuk kapcsolódó szavak illokúcióját. A nyelv mélyebb rétegeiben viszont egyes szavak stabilan megőrzik kontextustól független, zsigeri hatásukat. A normák nyelvenként igen különböző, de napjainkban különösen dinamikus elmozdulása újfajta akadályokat gördít a kulturális transzfer útjába. Az előadás ezeket a nehézségeket mutatja be valós irodalmi példák alapján.

Kulcsszavak: kulturális fordítástudomány, fordíthatóság, nyelvi tabu, nyelvi norma, diszkurzivitás

Bevezetés

A nyelvi tabu lényege a performativitás: a tabu alatt álló nyelvi elem materializálódása (szóban vagy írásban) óhatatlanul *tesz* valamit a befogadókkal: érzelmi energiát szabadít fel, zavart kelt a kognitív funkciókban, megváltoztatja

az attitűdöket, mérhető fiziológiai hatást vált ki. A tiltás vagy korlátozás éppen ezeknek az ellenőrizhetetlen, mágikusként is érzékelhető hatásoknak a kivédését szolgálja, éppúgy, mint a tárgyi tabuk (például egyes helyek vagy fiziológiai állapotok) esetében. A fordítási folyamatok szempontjából azonban alapvető különbség, hogy ez utóbbiak legfeljebb csak referenciális problémát (megnevezési nehézséget) vetnek fel, míg a nyelvi tabuk magát a fordítási műveletet is megterhelik, sőt (szélsőséges esetben) el is lehetetlenítik. A fordító professzionális megközelítésének fontos ismérve, hogy a manifesztálódó tabu hatását képes felmérni és reprodukálni, miközben ő maga immunis marad rá. Ebben a tekintetben a feladata hasonlatos az orvoséhoz, aki munkája során nem érezhet sem undort, sem gerjedelmet: az elé táruló jelenségeket merő absztrakcióként kell értelmeznie. Ezt a párhuzamot egy lépéssel még tovább is vihetjük: az orvos érzelmi immunitását az is megalapozza, hogy hivatása nemcsak a tilalom alatt álló szervek vagy testtájak megvizsgálására, hanem akár az emberi test fizikai integritásának megbontására is feljogosítja: a fordító hasonló módon bontja szét és rakja újra össze a nyelvi közleményeket. Itt azonban az analógia véget is ér, hiszen az orvos számára a tabu legyőzendő akadály, míg a fordító számára végső soron elérendő cél: a normasértést a célszövegben újra kell teremtenie és súlyosságát a lehető legpontosabban kalibrálnia egy olyan folyamat során, ahol csak a saját normáit használhatja mércének. A tabut mint funkciót egyszerre kell kioltania és megőriznie: egyszerre kell betöltenie a kísérletvezető és a kísérleti alany, a hidegfejű profi és a spontán reagáló civil szerepét.

Ha ezt is figyelembe vesszük, akkor az orvos előtt álló kihívások inkább annak felelnek meg, amivel a szótárírónak kell szembenéznie: az élénk kerülő tárgyat meghatározott procedura szerint kezeljük, mindenféle ítékezés vagy érzelmi viszonyulás nélkül. A nyelvi tabuk azonban a szótárban is szokatlanul viselkednek. Mivel lényegük nem a referencialitás, a pusztá meghatározás keveset tud róluk mondani, és ezen a stilisztikai index (például *pejoratív* vagy *durva*) sem tud sokat segíteni. A *Practical English Usage* című remek segédkönyv szerzője, Michael Swan úgy próbálta pótolni a szótárakból hiányzó információt, hogy a tiltott szavakhoz csillagokat rendelt egytől ötig (Swan 1980). Az egysillagos szavak a nyilvános beszéd vagy írás tűréshatárán állnak, míg az ötcsillagos szót (ilyen csak egy van) civilizált ember gyakorlatilag sosem írja le vagy mondja ki. Persze, itt az ötcsillagos szót is ki kellett nyomtatni, különben értelmetlen lett volna az egész lista. Ezt a paradoxont később valaki alighanem túlságosan nyomasztónak találta, és az újabb kiadásokból ki is maradt ez a rész: a tabu győzött, hiszen elnyomta a taburól való ismeretszerzés lehetőségét.

A trágárság persze valójában a nyelvi tabunak csupán az egyik fajtáját testesíti meg, bár valóban ez a legáltalánosabb: a szaporodással és az anyagcserével kapcsolatos testi funkciók egy része mindenhol társadalmi korlátozás alá esik, azaz nemcsak nyelvi referenciaként, hanem reáliaként is taszító, visszatetsző, *abject*. Ez tehát nem speciálisan fordítási, hanem inkább nyelvhasználati probléma, amelynek fordítási aspektusai is vannak. Miközben a trágárság nyelvi szerkezete az egyes nyelvekben nagyon hasonló, az elkerülésére (legalábbis a kiteljesedett manifesztációjának az elkerülésére) létrehozott mechanizmusok nagyon különbözőek lehetnek. Ez az eufemizmus problémája, amely széles skálán mozoghat a szellemesség és a kínoosság között, és azért vet fel különösen érdekes fordítási problémákat, mert itt gyakran implikációt kell átvinnünk, azaz olyan referenciát, amely a hiányával van jelen, és az odaértéséhez előzetes tudásra, kimondatlan utalások játékba hozására van szükség. A trágárság után tehát az eufemizmusokra térünk ki, de ez nem meríti ki a nyelvi tabukkal kapcsolatos fordítási problémák listáját.

A tabu performatív hatását ugyanis nem csak trágársággal lehet kiváltani. Bár a nyelvi inzultus gyakran kapcsolódik trágársághoz, ez nem feltétlenül szükségszerű: trágárság nélküli sértés és sértés nélküli trágárság is gyakran előfordul. Az inzultus tehát külön probléma, amelyre önálló alfejezetet szentelhetünk. Végül pedig meg kell vizsgálnunk azokat a sajátos konfigurációkat, amikor a tilalom csupán egy adott földrajzi helyre, korszakra, csoportra, kontextusra vonatkozik, de ez nem enyhíti a tabu-hatást, sőt élet-halál kérdésévé válhat, hogyan nevezünk meg egy mindenki előtt ismeretes tárgyat, jelenséget. A nyelvi tabu fordíthatóságát tehát négy jellegzetes konfiguráció szerint fogjuk tárgyalni: ezek a *trágárság*, az *eufemizmus*, az *inzultus*, végül pedig egy önálló névvel nem rendelkező jelenségekör, amelyet itt *diszkurzív tabunak* fogunk nevezni.

Trágárságok

A leguniverzálisabb tabuk esetében a tilalom magára a megnevezett dologra vonatkozik, a nyelvi tilalom csupán ennek a kiterjesztése a nyelvi reprezentációra: ami érinthetetlen, az egyben ábrázolhatatlan és említhetetlen is. Ezek antropológiai tabuk, amelyek, úgy tűnik, a civilizációs folyamat egy pontján, a letelepült életmód és a monogám családmodell normává válásával mintegy automatikusan életbe lépnek. A nehezen uralható testi funkciókkal, vagyis a nemiséggel és szaporodással, valamint az ürítéssel kapcsolatos szervek, testtájak, cselekvések és termékek látványa, ábrázolása és említése általános korlátozás alá esik, mivel ezek szabadon engedése megzavarná a közösség békés

működését. A tilalmak kategorikus jellege éppen annak köszönhető, hogy a személyiségbe való beépítésük (vagyis a freudi elfojtás) már kisgyermekkorban megkezdődik, annak érdekében, hogy a szabályok reflexszerűvé, az értelmi belátástól függetlenné váljanak (Freud 1990). A nyelvi-lélektani komplexum különösen lényeges eleme, hogy a tilalom a metaforikus használatokra is kiterjed, vagyis kifejezetten a szóra, és nem a referenciára irányul. Nyilvánvaló, hogy a tabusértő használatok messze túlnyomó része metaforikus: például az ürülékre utaló tabuszó jelzői formája a bosszantóan gyenge minőség általános megnevezésévé vált, és ebben a funkciójában a használatának nincs kognitív-tematikai korlátja, csakis stilisztikai-illemteni (azaz gyakorlatilag *bármire* rámondhatjuk, a használat nem lesz értelmetlen, csak illetlen). Minthogy ezek a tilalmak (pusztán nyelvi vonatkozásait tekintve is) lényegében antropológiai univerzáléként működnek, szerkezetük a civilizált társadalmakban csekély eltérést mutat, ennek megfelelően nyelvi vetületeik is viszonylag könnyen ekvivalenciába állíthatók. Ebből látszólag az következik, hogy fordítási problémát is ritkán vetnek fel: ha a forrásszöveg trágárságot tartalmaz, akkor a célszövegtől is elvárható, hogy kövesse ebben.

Ez eddig egyszerűnek látszik, csakhogy a tabuszó kimondása rendszerint az eredeti szövegben sem a teljes társadalom közös nyilvánosságterében történik: ha ott is megtörténhetne, már nem is lenne tabu, elvesztené transzgresszív jellegét és kikerülne az itt tárgyalt kérdéskörből. A transzgresszív megnyilvánulás jellemzően szűkített nyilvánosságtérben jelenik meg, ahol a zárt közeg, a válogatott befogadók, továbbá a speciális beszédműfaj sajátos „licenciát” teremt a normasértésre. Ennek archetipikus helyszínei a szivarszoba, a kaszárnya vagy a sportöltöző, ahová eleve csak bizonyos nemű, korú, társadalmi állású potenciális befogadók nyernek bebocsátást; archetipikus műfaja pedig a disznó vice vagy a vaskos anekdota (vö. Kappanyos 2011). A zárt körben kivitelezett nyelvi normasértés voltaképpen a beavatottság és felsőbbrendűség élményét adja, szemben a kívülmaradottakkal, akiket atyáskodva, jótékonyan megóvunk a kísértéstől, hiszen ez megzavarhatná a világrendjüket, eltérítve őket a normáktól.

A fordítási nehézségek ezen az első fokon abból adódnak tehát, hogy a tabusértést engedélyező és toleráló, szűkített nyilvánosságterek változnak a korszakok és kultúrák között, illetve az egymásnak látszólag megfeleltethető nyilvánosságterek eltérő szabályrendszereket alkalmaznak. Az ógörög színházat például a klasszikus demokrácia egyik alapintézményeként tartjuk számon, de ez valójában szűkített nyilvánosságtér volt, miként a demokrácia alanyainak köre is a szabad polgárookra, azaz a tulajdonnal rendelkező, szabad férfiakra korlátozódott. Ha Arisztophanész valamelyik darabjában elhangzott egy trágár

szó, maga az intézményrendszer és az azt körülvevő szokásrend gondoskodott róla, hogy ez ne jusson illetéktelen fülekbe és ne zavarja meg az értékrendet, a normál működést. Lüsziisztraté a folyton háborúzó férfiak ellen házastársi sztrájkra szólítja fel nőtársait, s ezt a következőképpen fogalmazza meg: „ἀφεκτέα τοίνυν ἔστιν ἡμῖν τοῦ πέους.” A πέους (a modern görögben πέος) szót akár ösztönös etimológiai érzékünk is azonosíthatja, az angol fordítás pedig így szól: “All right then – / we have to give up all male penises.” Arany János fordításában ugyanez a sor: „Úgy tehát / Le kell ám mondanunk – a férfiről” (Arisztophanész 2002, 475 – lásd a sorhoz Bolonyai Gábor jegyzetét is).

Könnyű volna ezt egyszerűen a fordító prűdériájának számlájára írni, tanulságosabb azonban azt mérlegelni, állt-e rendelkezésre más választás. Arany természetesen nem szóról szóra fordított, de nem is egészen „értelemről értelemre”, ahogyan a fordítástudományt megalapozó klasszikusok tanácsolják, hanem, mondhatnánk, az egyik kulturális kontextusról a másikra. A fordítás nyilvánvalóan azzal a természetes igénnyel készült, hogy a szöveg a kor színházaiban botránymentesen színre vihető legyen – éppen úgy, mint az eredeti szöveg a saját korának színházaiban. Minthogy a 19. század színházai nem szűrték a nézőiket társadalmi állás és nemi hovatartozás szerint, a közvetlenül lefordított trágárságok szűrés nélkül jutottak volna el a teljes nyilvánosságig, ami nemcsak a normákat, hanem az írott törvényeket is súlyosan sértette volna – ezért az enyhítés elkerülhetetlenné vált.

Eufemizmusok

A nyelvi tabuk szóba hozására a beszélők és a lejegyzett szövegek nemcsak a szűkített nyilvánosságtér segítségével, hanem az eufemizmus mint nyelvi stratégia használatával is teret nyithatnak. Az eufemizmus sajátos nyelvjáték, amelynek mechanikájára a helyettesítés vagy kitérítés jellemző: ártatlan, önmagában értelmes, de a kontextustól idegen nyelvi jel áll a szövegben, s ez utal a ki nem mondott tabura. A tabu szavak kiejtése transzgresszió, amely érzelmi energiát szabadít fel, a tilalom áttörése révén pillanatnyi karneváli állapotot idéz elő a beszédben. Az eufemizmusok ezt az energiát leszabályozzák, a beszédaktust megszelídítik és hatásait kordában tartják, de az érzelmi kilengést és nyomatékot mégis jelzik.

A kapcsolat lehet metonimikus vagy metaforikus (*anyád térde kalácsa, az anyja köcsögét*), olykor akár a szidalom ironikus invertálása is (*az Isten áldjon meg!*) – ezekben az esetekben a fordítónak fel kell ismernie a nyelvi panelt, és a stilisztika szintjén kell ekvivalenst keresnie. Máskor az eufemizmus a hangzás

hasonlóságán, főként a szókezdet azonosságán alapul, vagyis paronomáziát alkot (*otthagytá, mint eb a Szaharát, jól kibabráltál velem*), ez viszonylag általános eljárás, de a kihasználható összehangzások nyelvenként igen eltérőek és esetlegeseek: a fordítási nehézségeket talán jól érzékelteti a *bloody* helyett használt *blooming* vagy a *damn* helyett használt *darn* az angolban.

Az eufemisztikus paronomáziák metanyelvi funkcióval is összefonódhatnak, mint például Arany János verszárlatában: „Ami rímél szarvas-tagra, / Az legyen jutalmatok.” Ennél is összetettebb alakzat, amikor az *Ulysses* 15. fejezetében elhangzik ez a kis versike: “If you see Kay / Tell him he may / See you in tea / Tell him from me” (Joyce 1986, 405). Szó szerint ez annyit tesz: „Ha látod Kayt, mondd meg neki, hogy lehetséges; találkozhatunk a teánál, mondd meg, hogy én üzenem.” Az első és harmadik sor azonban, ha szavanként kimondjuk, két olyan angol szó betűzését adja ki, amelyek ma sem tűrik a nyomdafestéket (különösen a második, amely Michael Swan könyvében öt csillagot kapott). Itt nemcsak az jelent nehézséget, hogy ezek a betűzések magyarul sehogyan sem működnek, hanem az is, hogy magyarul maga a nyelvi stratégia sincs használatban – részben talán azért, mert a magyar helyesírás az angolnál sokkal hívebben követi a kiejtést, így a betűzés (spelling) sokkal ritkábban válik szükségessé a megértési problémák áthidalásában, és érdekes anomáliák híján humorforrásként sem vették használatba az írók. Az új fordításban azt a megoldást választottuk, hogy a rövidítéssel dolgozó trágárságok meglévő, igen szűkös magyar készletéből (*nyasgem*, *LFS*) rekonstruáltuk a versikét: a magyar olvasó így szerezhethet hozzávetőleges képet arról, ami az eredetiben történik (Joyce 2021, 479).

Inzultusok

A nyelvi tabuk egy következő csoportja elgondolásában univerzális, de nyelvi megoldásában nyelvenként különböző lehet. Az inzultus beszédaktusáról van szó, amely az irodalomban – akárcsak a mindennapokban – a tabuszavak használatba hozásának legtipikusabb kontextusa. Ezekben a szituációkban az érzelmi energia felszabadítása kifejezetten az eszkáliciót, a sértés elmélyítését, a verbális ártalom növelését szolgálja. A sértés leguniverzálisabb gesztusa a másik fél integritásának kétségbevonása, amely patriarchális társadalmakban az apai leszármazás tisztázatlanságára, a vérvonal vélelmezett megtörésére irányuló utalások gazdag nyelvi készletét hozta létre. Ma is használatos súlyosabb sértéseink is ebben gyökereznek: bár ma már nem szokás valakit frontálisan fattyúnak nevezni, voltaképpen mégis ezt tesszük, amikor az anyja kicsapongó

életmódját hozzuk szóba. Klasszikus költőink nevezetes trágárságai is ebbe a kategóriába tartoznak, például:

*Ezek irigylenek,
Azok pedig féltnek,
Hazugsággal üldöznek,
Kurva az anyja ezeknek.
(Amádé: Bárha elleneznek...)*

*...baszom az anyja hugyos németjének
Huncfut, aki hódol ocsmány manérjének
(Csokonai: A borital mellett)*

*Foglalod a kurvanyádat,
De nem ám a mi hazánkat!
(Petőfi: Mit nem beszél az a német)*

A nyelvi gesztus háttérében eredendően nem az erkölcsi elmarasztalás, hanem az apa kilétének kétségére tett (mai szemszögből meglehetősen anakronisztikus) utalás áll. Ha az apa kiléte tisztázatlan, a fiú társadalmi pozíciója is megalapozatlan: méltó helye a társadalom legalján, a számkivetettek között keresendő. Kezdetben valószínűleg a *gazember* kifejezés sem a gyomnövények ökológiai „viselkedésének”, túlélési stratégiájának lehetett a morális alapú allegóriája, hanem a tisztázatlan, szó szerint „sehonnai” eredetükre utalhatott: a *gazember* olyan ember, aki úgy keletkezett, mint a *gaz*: kéretlenül és előtörténet nélkül. Ebből a szemléleti körből származik a mára teljesen ártalmatlanná vált, akár kisgyerekekre is mondható *huncut*, amely a 17–18. században még párbajok sokaságához vezetett – persze akkor még behallották a német eredetűt (*Hundsput*) a jelentésével (‘nőstény kutya nemi szerve’) együtt – ez nyilvánvalóan szintén az alacsony és tisztázatlan leszármazásra utalt (Bíró 2008).

Ennek az inzultustípusnak a szemléleti alapja tehát univerzálisnak tekinthető, de nyelvi megvalósítása távolról sem az. Az angol *son of a bitch* kifejezés egy magában álló inzultusnál – például egy veszekedés vagy dühkitörés kontextusában – helyettesíthető a magyarban szokásos, az anya erkölcsseire vonatkozó, illokúciójában talán valamelyest durvább szintagmával. Az angol kifejezés azonban nyelvtani elrendezésénél fogva alkalmas arra, hogy egy mondat alanyi vagy tárgyi pozícióját foglalja el, így lehetséges vele valakit harmadik személyben, távollétében, a pusztá deixisbe foglalva szidalmazni, vagy ugyanezt megtenni második személyben, aposztrophé révén, a megszólításba ágyazva. A magyar szintagma, ha állítmányt szerkesztünk hozzá és kijelentő mondattá alakítjuk,

elveszti a performatív potenciálját – minden bizonnyal azért, mert eredetileg is hiányos mondat, amelynek volna állítmánya (egy tranzitív ige), csak ezt legtöbbször elhallgatjuk, mivel az incesztusra való felszólítás a legtöbb helyzetben már a sértegetőnek is túl sok volna. Az olyan irodalmi szöveg, amelyben ez a nyelvi gesztus rendszeresen ismétlődik, igencsak próbára teszi a műfordítás kulturális teherbírását. Joseph Heller klasszikus regényében, *A 22-es csapdájában* a főszereplő gyakran hivatkozik társaira a *son of a bitch* kifejezéssel, és olykor így is szólítják egymást. A funkciót szótári megfelelőként csak az elavult *kurafi* tudná betölteni, de ez inzultusként a 20. században egyszerűen nevetséges volna. A fordító (Papp Zoltán) a *kurvapecér* kifejezéshez folyamodott, amely szintén régies, ilyen szerepben nem is használatos, és valójában nem az integritás elvitatására utal, ugyanakkor lokális nyelvszokásként, egy adott csoport belső szavajárásaként elképzelhető (Heller 1969).

Diszkurzív tabuk

A kirekesztés és befogadás dinamikájához ez a jelenségkör kapcsolódik a legközvetlenebbül. Formálisan az explicit, politikailag elrendelt tabuk is idesorolhatók, de ezeket csak röviden említjük, mivel kialakulásuk nem kulturális természetű: nem következnek társadalmi konszenzusokból, sőt jellemzően inkább ezek megtörésére hozzák létre őket. 1956 után a történeteket kötelező volt *ellenforradalomnak* nevezni, ezenkívül csak suta eufemizmusok voltak megengedettek („októberi sajnálatos események”). Hasonló konstrukció napjainkban az ukrainai „különleges katonai művelet”, és a központilag elrendelt tabu megsértőit sújtó büntetések éppen a tabu kikényszerített jellegét, nem konszenzuális természetét mutatják.

Diszkurzív tabunak itt azokat a kulturális konstrukciókat tekintjük, amelyek viszonylag mulékony társadalmi kontextusokhoz és konszenzusokhoz kötődnek, és antropológiai alapjaikról csupán annyiban beszélhetünk, amennyiben a mássággal, az idegenséggel kapcsolatos gyanakvást antropológiai örökségnek tekintjük. A kisebbségek sértő, pejoratív megnevezéseiről és elbeszéléseiről lesz szó, amelyek azért vetnek fel fordítási nehézségeket, mert a többségi kirekesztés kortól és kultúrától függően más-más kisebbségeket sújt más-más ürügyek miatt, más-más módokon, és a múltbeli gyakorlatok megítélése is más ütemben változik, gyakran aktuálpolitikai erőterbe ágyazódva.

A nyelv belső evolúciója érzékenyen reagál a kisebbség és többség változó viszonyára. Amíg egy kisebbséget a többség deviánsnak vagy gyanúsaknak gondol, addig a semlegesnek szánt megnevezések is pejoratív attitűddel telí-

tődnek. A csoport beilleszkedése, elfogadása során közös érdekként jelentkezik az igény, hogy a saját, semleges önmegnevezése váljék általános sztenderddé. A legtöbb magyarországi etnikai kisebbség megnevezésére más szó használatos semleges, leíró kontextusban, mint sértő, etnicista, kirekesztő megnyilvánulásokban. Ezek a megnevezések többnyire nem inherensen sértőek, csupán a használat révén válnak azzá, például (a trianoni utódállamok többségi nemzeteinek vonatkozásában) az önálló nemzeti kultúra hiányának inszinuálásával. Ezek a jelentésárnyalatok lokális előítéletekhez kötődnek, így fordíthatatlanok: a *Tót atyafiak* szlovák fordítása például *Slovenskí rodáci* ('szlovák szülöttek') címmel jelent meg (Mikszáth 1904). Azokra a népekre, amelyekkel csekély az együttélési tapasztalat, a nyelv nem hoz létre pejoratív megnevezést, míg a *cigány* vagy a *zsidó* esetében a semleges megnevezés sértő céllal is használatos, sőt az is gyakori, hogy az eredetileg eufemizmusként indult verziók a használatban szintén sértővé válnak.

Némileg hasonló folyamat ment végbe a homoszexualitásra utaló kifejezések körében: a Kertbeny Károly által bevezetett semleges, szakszerű *homosze-xuális* jelző valójában nem szorulna eufemizmusra, mégis létrejött egy sanda (azaz valójában látszólagos) eufemizmus, a *homokos*, amely visszaállította a sértő, kirekesztő, megvető perlokúciót. A semleges megnevezést végül olyan szavakban találja meg a nyelv, amelyeknek semmilyen formális közük nincs a megcélzott jelentéshez. Az angol *gay* szót manapság szinte kizárólag a homoszexuális szubkultúra kapcsán használják, korábbi, történeti jelentései (vidám, színes, gondtalan, kifinomult stb.) elavultnak tűnnek, és ezeknél az archaikus használatoknál (például Shakespeare nyelvében) gyakoriak az áthallások. Ehhez képest a *Shorter OED* nagyszótár csupán a hetedik jelentésben utal a homoszexualitásra, miközben az internetes fordítószolgáltatásoknál – a valós helyzetnek megfelelően – ez az első jelentés. A magyarban ugyanezt a szerepet egyértelműen a *meleg* tölti be. Ez minden bizonnyal németből átvett tükörszó, a *schwul* megfelelője, amely meleget jelent ugyan, de eredetileg kellemetlen értelemben, mint a *meleg helyzet* kifejezésben. A magyar nyelv tehát egy eredetileg pejoratív német kifejezés nem pejoratív tükörfordításával oldotta meg az értéksemleges köznyelvi kifejezés hiányát, de a helyzetre a magyar szótárak is lassan reagálnak, például *A magyar nyelv értelmező szótára* is az utolsó helyen, ott is csupán a női homoszexualitás kapcsán említi ezt a jelentést (a *Magyar értelmező kéziszótár* 2003-as, javított kiadása áthelyezi a hangsúlyt a férfiakra, de továbbra is az utolsó helyen szerepelteti ezt a jelentést). Mivel a magyarban a szó specifikus jelentése az angolnál és németnél jóval kevésbé kristályosodott ki (miképpen a társadalmi tudatosság is lemaradásban van), a

félreértések és áthallások lehetősége is sokkal nagyobb – ez kétségkívül fordítási nehézségeket vethet fel.

Az elfogadhatóság mezőjéből a szemünk előtt kopott ki a *nyomorék* szó. Ösztönös etimologizálásunk alighanem úgy érzékeli, hogy ez a kifejezés egyrészt a nélkülözéshez köti a testi fogyatékosságot, másrészt a képző mintha valaminek a szándéktalan következményére, esetlegesen létrejött eredményére utalna, mint a *maradék*, *keverék*, *kotorék*, *habarék* és hasonló szavaknál. Nyelvtörténeti értelemben ez nincs így (a *nyomor* főnevet valójában a nyelvújítás során, elvonással hozták létre – Szili 1902, 242), de a percepció ettől még erős, ráadásul az a kulturális tapasztalat is alátámasztja, hogy amikor 1913-ban megalakult az azóta természetesen átnevezett Nyomorék Gyermekek Országos Otthona, akkor a mozgásszervi elváltozások jelentős része még valóban alultápláltságra volt visszavezethető (például angolkór), így a nyomor akaratlan következményének volt tekinthető. Ez a virtuális indok nyilvánvalóan eltűnt a szó háttéréből, így használata sértővé vált. De attól, hogy sértővé vált, még ott maradt számos értékes irodalmi szövegben: az Arcanum adatai szerint Ady munkáiban 36, Krúdynál 34, a *Nyugat* évfolyamaiban 244 alkalommal fordul elő, többnyire alighanem sértő szándék nélkül, de néhányszor bizony nagyon is világos sértő szándékkal, például amikor lelki nyomoréknak neveznek valakit. Ezek a helyek nehéz helyzetbe hozhatják a fordítót, és minden esetben a kontextus nagyon gondos feldolgozását kívánják.

Kitekintés és konklúzió

A fenti négy rubrikába nem lehet beszorítani a nyelvi tabuk fordíthatóságának valamennyi nehézségét. Alighanem a kategóriák közös határmezsgyéjén helyezhetnénk el azt a jelenséget, amikor egy-egy kifejezés csak bizonyos kontextusban válik tabusértővé, más kontextusban semleges marad. Egyszerű példa erre a fentebb már említett angol *bitch*, amely közvetlen magyar megfelelőjéhez (*szuka*) hasonlóan teljesen ártalmatlan, akár még kedveskedő is lehet, ha egy nőtény kutyával kapcsolatban használják. Ennél összetettebb problémát vet fel az angolban nagyon gyakran használt *bullshit* kifejezés, amely szó szerint a hím szarvasmarha ürülékét idézi fel, de a valós szituációkban rendszerint egy nyelvi megnyilvánulással kapcsolatban utal az értéktelenség végfokára: hazugságra, ürességre, irrelevanciára. Amikor megállapításként, minősítésként hangzik el, akkor a kifejezés már-már a nyomdafestéket is eltűri: a nyelvi gesztus magyar megfelelőjét megközelítőleg a *rizsa*, *üres дума* kifejezések környékén kereshetnénk, amelyek (az altesti *abject* vonatkozás hiányá-

ban) nyilvánvalóan sokkal enyhébbek. Ugyanakkor az angol kifejezés arra is használatos, hogy egy konkrét állítást indulatosan visszautasítsunk, mintegy belefojtván a szót a beszélőbe, és ebben a helyzetben a magyar nyelvszokás sokkal durvább eszközhöz folyamodik: egy másik hímnemű patás állat más jellegű altesti referenciájához. Vagyis a közkeletű angol kifejezést a fordítás során a performativitás szempontjából vagy túlságosan enyhe, vagy túlságosan erőteljes megfelelőekkel vagyunk kénytelenek helyettesíteni.

Az irodalmi fordítást nemigen érinti, de a diplomáciai fordításnál komoly nehézséget okozhat, hogy a politikai propaganda (zsurnalizmussal is érintkező) vegykonyhájában a szemünk előtt jönnek létre új pejoratív kifejezések az ellenfél olyan megnevezésére, amely egyidejűleg a morális megsemmisítés munkáját is elvégzi. Napjaink leglátványosabb példája erre a *libernyák*. A szó referenciális értelme „liberális meggyőződésű személy”, de illokúciója (a benne foglalt performatív aktus) eltéveszthetetlenül hordozza a bántó, lealacsonyító szándékot. Ez a neologizmus úgy tesz, mintha a *-nyák* egy magyar képző volna, amit a latin tőhöz kapcsolunk. Valójában ez egy szláv képző, amely leginkább a magyarba átkerült népeveknél (*bosnyák, polyák*, továbbá a magyar fejleményként, szintén analógiásan létrejött *osztrák*), illetve szláv eredetű vezetékeveknél (*Ternyák, Boronyák* stb.) figyelhető meg – és ez a tudat alatt maradó, implikált idegenszerűség minden bizonnyal részes az elidegenítő hatásban. A képző másik jellegzetes előfordulása, a szlengben ma is élő *zsernyák*, szintén megvető lekicsinylést implikál (minden bizonnyal a *zsaru*, ez pedig a *zsandár* származéka). A *libernyák* szó (az Arcanum analitikája szerint) néhány szórványos előfordulás után 2020-ban került mindennapos használatba, de úgy tűnik, gyorsan avulni is kezdett. Ennek megfelelője a másik politikai oldalon a *fidesznyik* (jelenléte az ezredforduló óta viszonylag egyenletes), amely egy felismerhetően orosz képzőt csatol a párt (történetesen szintén latinosan hangzó, a 'hűség' háttérjelentését hordozó) nevéhez, felidézve az orosz realista irodalomból ismert alázatos, végsőkéig lojális, önálló akarattal nem rendelkező, lelketlen kishivatalnok szálnalmas alakját. Az esetleges fordításban mindkét pejoratív kifejezés szükségszerűen normalizálódna – de ezúttal talán nem kell bánkódnunk a veszendőbe menő árnyalatok miatt.

A bemutatott példák és kategóriák nem alkotnak kiteljesedett rendszert, de reményem szerint jól példázzák annak a helyzetnek a fonákságát, amikor a fordítás, amely természeténél fogva az eltérő kulturális háttérű emberek közötti megértést, vagyis a széles értelemben vett inkluzivitást szolgálja, olyan nyelvi elemek és referenciák közvetítésére kényszerül, amelyek – szándékosan vagy szándéktalanul, egyetértőleg vagy kritikusan – a társadalmi kirekesztéssel

kapcsolatos automatizmusokat képeznek le. Ez a tapasztalat arra hívja fel a figyelmet, hogy a fordítás minőségének megítélésekor a kognitív felkészültség és a nyelvi kreativitás mellett a fordítói etika szempontja is megkerülhetetlen.

Irodalom

- Arisztophanész. 2002. *Arisztophanész vígjátékai*. Ford. Arany János. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bárczi Géza – Ország László. 1959–62. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai.
- Bíró Ferenc. 2008. Hogyan lett a 'gazember'-ből 'hamiskásan pajkos', sőt 'szép'? Adalékok huncut szavunk magyar nyelvi életéhez. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Linguistica Hungarica* (2002-) / *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei: Tanulmányok A Magyar Nyelvről* 35. 29–39.
- Freud, Sigmund. 1990. *Totem és tabu*. Ford. Pártos Zoltán. Budapest: Göncöl Kiadó.
- Heller, Joseph. 1969. *A 22-es csapdája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Joyce, James. 1986. *Ulysses*. Ed. Gabler, Walter. London: The Bodley Head.
- Joyce, James. 2021. *Ulysses*. Ford. Gula Marianna, Kappanyos András, Szollát Dávid, Kiss Gábor Zoltán. Budapest: Helikon Kiadó.
- Kappanyos András. 2011. Pornográfia és prudéria nálunk és más nemzeteknél. *Hungarológiai Közlemények* 42 (2): 88–99.
- Mikszáth, Koloman. 1904. *Slovenski rodáci [Tót atyafiak]*. Prel. Gustáv Izák. Turčiansky Sv. Martin: Tlačou Knihtlačiarstvo.
- Shorter OED. 2007. *Shorter Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Swan, Michael. 1980. *Practical English Usage*. Oxford: Oxford University Press.
- Szili Kálmán. 1902. *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.

LANGUAGE TABOOS IN TRANSLATION

The “ugliness” of words in the dictionary (or their omission due to their “ugliness”) is not an inherent linguistic property, but a socio-cultural phenomenon: aversion is typically inherited from referential “taboo” topics, but words can often become detached from these, becoming mere performative gestures. The norms concerning words and their topics often separate, and the economics of language allows us to discuss these topics avoiding taboo words. In the emancipatory rearrangement of social norms, new taboo topics emerge, while other topics are freed from prohibition, changing the illocution of the words associated with them. In the deeper layers of language, on the other hand, certain words remain stable and retain their context-

independent, visceral impact. The shifting of norms, which varies greatly from language to language, but is particularly dynamic today, creates new obstacles to cultural transfer. The presentation will discuss these difficulties illustrated with literary examples.

Keywords: cultural translation studies, translatability, linguistic taboo, linguistic norm, discursivity

JEZIČKI TABUI I PREVOĐENJE

„Ružnoća” reči u rečnicima (ili moguće izostavljanje takvih reči iz rečnika) nije inherentna jezička karakteristika, već je sociokulturna tvorevina: averzija se prenosi sa svojstvenih referencijalnih tabu tema, od kojih se reči mogu i udaljiti, pretvorivši se u puki perfomativni gest. Norme koje se odnose na reči i na teme često se razdvajaju, dok ekonomija jezika dopušta da se o temama može diskutovati bez reči koje predstavljaju tabu. Prilikom emancipatorskog prestrukturisanja društvenih normi stvaraju se nove tabu teme, pri čemu se druge teme oslobađaju zabrane, promeniivši ilokuciju reči koje su povezane sa njima. U dubljim slojevima jezika međutim, neke reči stabilno zadržavaju svoju ekspresivnost bez obzira na kontekst. Norme se razlikuju od jezika do jezika, ali u današnje vreme njihovo izraženo dinamičko pomeranje stvara drugačije prepreke prilikom kulturnog transfera. Studija prikazuje teškoće pri prevođenju ovakvih pojava na stvarnim primerima iz književnosti.

Cljučne reči: kulturna nauka o prevođenju, prevodivost, jezički tabui, jezičke norme, diskursivitet

A kézirat beérkezésének ideje: 2023. nov. 10.

Közlésre elfogadva: 2024. jan. 30.